

RICHARD PIPES

DĚJINY RUSKÉ REVOLUCE

ARGO

RICHARD PIPES

DĚJINY RUSKÉ REVOLUCE

Z anglického originálu *A Concise History of the Russian Revolution*,
vydaného nakladatelstvím Alfred A. Knopf, přeložila Hana Gopaulová.
Glosář a chronologii přeložila Zuzana Krulichová.

Vydalo nakladatelství Argo,

Milíčova 13, 130 00, Praha 3, roku 2017

jako svoji 3306. publikaci.

Přebal s použitím obrazu z Shutterstock.com

a grafickou úpravu navrhl Václav Sinevič, Studio Marvil.

Odpovědná redaktorka Magdalena Moravová.

Jazyková korektura Kateřina Bendáková.

Technický redaktor Milan Dorazil.

Sazba Studio Marvil.

Vytiskla tiskárna PBTisk.

Vydání druhé, revidované.

ISBN 978-80-257-2203-9

Naše knihy distribuuje knižní velkoobchod Kosmas.

Sklad Za Halami 877, 252 62 Horoměřice.

Tel. 226 519 383

Fax 226 519 387

e-mail: odbyt@kosmas.cz

www.kosmas.cz

Knihy je možné pohodlně zakoupit v internetovém knihkupectví www.kosmas.cz

1. Rusko roku 1900

Na přelomu 19. a 20. století bylo Rusko zemí nápadných protikladů. Soudobý francouzský vědec Anatole Leroy-Beaulieu ho přirovnal k „zámku postavenému v různých epochách, kde lze bok po boku spatřit disharmonické styly, anebo k domku stavěnému kousek po kousku a s přestávkami, jenž je oproti obydlí postavenému podle plánu a najednou nesourodý a nepohodlný“. Osmdesát procent obyvatelstva tvořili rolníci, kteří v rozsáhlých ruských guberniích vedli život ne příliš odlišný od života svých předků ve středověku. Na druhé straně spisovatelé, umělci, skladatelé a vědci si žili podle západního stylu. Vitální kapitalistické hospodářství (Rusko v té době drželo světové prvenství v produkci ropy a ve vývozu obilí) existovalo bok po boku spolu s režimem politické cenzury a svévolné policejní moci. Honosilo se statutem světové velmoci a spojení demokratické Francie, ale zároveň si udržovalo autokratický režim, ve kterém obyvatelé neměli slovo ve vládním rozhodování a jakékoliv projevy nespokojenosti s tímto *statem quo* se přísně trestaly. Rusko jako jediná z velmocí nemělo ústavu ani parlament. Tyto protiklady působily dojmem dočasnosti, dojmem, který panoval mezi vzdělanci, že takhle už to v žádném případě dlouho dál jít nemůže a že se vstupem do nového století Rusko znenadání ocitne v moderním světě, dožene západní Evropu, a možná ji i překoná. Z důvodů, které podrobně vysvětlím, očekávali i rolníci veliké změny, i když změny spíše ekonomického než politického rázu. Další Francouz, Jules Legras, charakterizoval Rusko jako jaksi „nedodělané“. Žilo ve všeobecném očekávání změn, na něž se někteří lidé těšili, a jiní se jich obávali.

ROLNICTVO

Ekonomickou a společenskou základnou pozdně carského Ruska bylo zemědělství. Zhruba osmdesát procent obyvatelstva tvořili rolníci, kteří obdělávali půdu a v západních guberniích pracovali též jako dělníci. Kdyby někdo v této době letěl nad Ruskem v balonu, uviděl by pod sebou nekonečnou krajinu obdělávaných políček rozdělených na úzké pruhy a prokládané lesy či loukami a na každých 5–10 km rozházené vesničky z dřevěných chatrčí. Města byla malá a daleko od sebe.

Populace ruského venkova žila v takové odloučenosti, která by na Západě byla nemyslitelná; byl to svět sám pro sebe. Nebyl začleňen do společnosti jako celku ani do administrativního systému. Vztah venkovského obyvatelstva k úřadům a ke vzdělaným vrstvám připomínal vztah afrických nebo asijských domorodců k jejich koloniálním vládcům. Rolnictvo zůstalo věrné kultuře moskevského knížectví a žilo nedotčené procesem přibližování se Západu, jemuž Petr Veliký podrobil venkovskou šlechtu. Ruští rolníci nosili plnovous, hovořili specifickým dialektem, řídili se vlastní logikou, sledovali vlastní zájmy a neměli nic společného s oholenými úředníky nebo venkovskou šlechtou, jež od nich vymáhala daně, nájemné a rekruty, aniž by dávala cokoli na oplátku. Svou loajalitou byli vázáni výhradně ke své vesnici anebo nanejvýš k správnímu okresu (*volosti*).

Až do roku 1861 tvořili asi polovinu rolníků nevolníci spadající pod soudní moc svých pánů. Druhá polovina se skládala z rolníků státních a korunních, kteří náleželi pod pravomoc vládních úředníků. I když nevolníci neměli občanská práva, nebyli to otroci. Nesmělo se s nimi veřejně obchodovat a nepracovali na plantážích, nýbrž na pozemcích, z nichž část obdělávali pro svého pána náhradou za pronájem (pokud tento pronájem neplatili v hotovosti nebo naturáliemi) a část pro sebe. Vypěstovanou úrodu používali pro vlastní potřebu nebo na prodej. V podstatě byli připoutáni k půdě a závazky ke svému pánu plnili buď prací (obvykle tři dny v týdnu) nebo placením nájemného. I když soudně neměli žádná práva, spadali pod ochranu všeobecně platného zákona, který se ani šlechta ani úředníci neodvažovali ignorovat.

1. Ruští rolníci z Orlovské gubernie, pozdní 19. století.

V únoru 1861 podepsal Alexandr II. dekret, kterým s okamžitou platností zrušil nevolnictví, půdu přidelil rolníkům a daroval jim hotovost rovnající se částce za pronájem půdy na 49 let, jejímž prostřednictvím měli odškodnit své bývalé pány za pozemky, o něž tito přišli. Základním odkazem nevolnictví, které trvalo přes 250 let, bylo odcizení rolníka společnosti. Vnutilo mu totiž pocit, že svět je nespravedlivý a člověk může přežít pouze prostřednictvím násilí a prohnání. S tímto vypěstovaným povahovým rysem bylo velmi těžké vychovat z rolníků skutečné občany.

Život ruského rolnictva se točil kolem tří institucí: domácnosti (*dvora*), vesnice (*děrevni* nebo *sela*) a obcí (*mira* nebo *obščiny*).

Dvor (základní jednotka ruského venkova) tvořila velkorodina – matka a otec, neprovdané dcery a ženatí synové s manželkami a dětmi. Tato velkorodina většinou čítala šest až deset členů. Ve

zdejších klimatických podmínkách s krátkým obdobím pro vypěstování úrody, které si vyžaduje velmi intenzivní, ale časově omezené jarní práce, se větším rodinám vedlo lépe než těm menším. *Dvor* byl veden přísně autokraticky. V čele rodiny stál *bolšak*, jemuž se podřizovali všichni členové domácnosti a který disponoval i jejich majetkem. Při jeho úmrtí se domácnost obvykle rozpadla, jednotliví členové se o společný majetek rozdělili a založili si vlastní domácnosti. Tento obyčej ochuzoval ruský venkov o kontinuitu, a tak ve srovnání s venkovem západní Evropy a Japonska probíhaly v ruských vesnicích neustálé změny.

Na tomto místě musíme upozornit na dva aspekty, které podstatně usnadňují pochopení přístupu ruského rolníka ke společnosti. Jednotliví členové *dvora* nevlastnili žádný soukromý majetek (až na osobní věci), protože se vším majetkem volně nakládal *bolšak*. Avšak ani ten neměl prakticky žádná osobní práva, protože své vlastní zájmy musel podřizovat zájmům velkorodiny. A tak rolník Velké Rusi neměl možnost získat smysl pro osobní práva nebo osobní vlastnictví – hodnoty, které patří k vlastnostem novodobého člověka. Zvykl si žít pod rozhodující mocí *bolšaka* a ve společném vlastnictví výrobních prostředků.

Ruská vesnice se skládala ze srubů seskupených kolem cesty a nenacházely se v ní žádné oficiální orgány samosprávy. Představitelé vesnice (*starostu*) jmenovali, často proti jeho vůli, vládní úředníci a ti ho mohli rovněž odvolat. V tomto směru, opět v silném protikladu k situaci v západní Evropě a v Japonsku, postrádala ruská vesnice stabilní strukturu.

V případě obcí se nejednalo o výlučně ruskou zvláštnost, neboť podobné instituce existovaly dříve i jinde ve světě. Avšak vzhledem ke své nepraktičnosti přežívala v roce 1900 už pouze v Rusku. Byl to organizační systém dočasného vlastnictví a obdělávání půdy, který se od moderního pojetí vlastnictví naprosto liší.

Občina představovala sdružení rolníků, kteří měli nárok na část pozemků, jimiž obec disponovala. I když v mnoha ohledech se její zájmy se zájmy celé vesnice kryly, obyvatelé, kteří neměli nárok na občinové pozemky, například učitelé nebo církevní hodnostáři, do ní nepatřili. V některých oblastech bylo ve velkých vesnicích občin

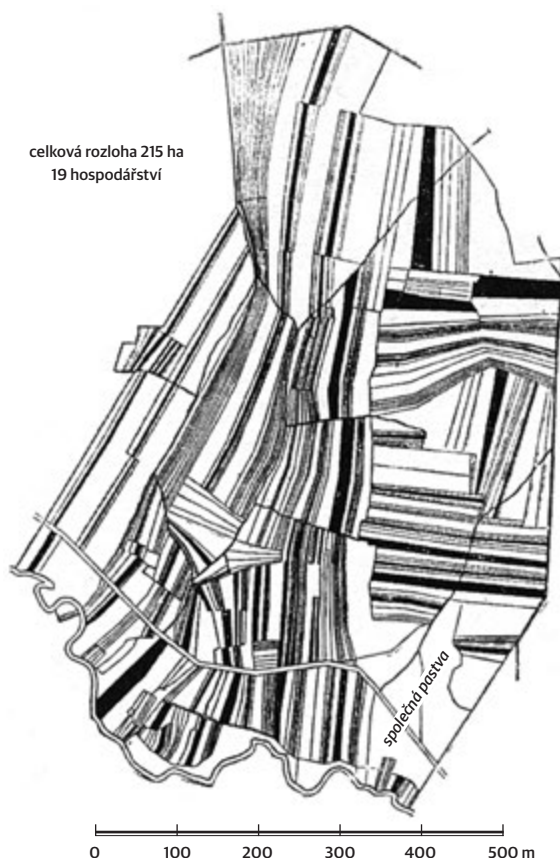
i více. Každá z nich rozdělovala plochu, kterou disponovala, do mnoha úzkých pásů. V různých časových intervalech (podle místních obyčejů, obvykle po 10 až 15 letech) se tyto pásy „znovupřidělovaly“ se zřetelem ke všem změnám, jež během minulého období nastaly (úmrtí, narození, odchody). Nové rozdělení pozemků mělo jednotlivým domácnostem zajistit dostatečné množství půdy k obživě všech členů rodiny a k zaplacení povinných daní. Pozemky se přidělovaly podle úrodnosti a vzdálenosti od vesnice.

V roce 1900 patřily prakticky téměř všechny domácnosti v guberniích středního Ruska do občin. V hraničních oblastech říše, tzn. na území dřívější polsko-litevské unie, na Ukrajině a v kozáckých oblastech na jihovýchodě naopak přetrvalo hospodaření na samostatných statcích. Členství v občině nebránilo jejím členům nakupovat neobčinné pozemky, ať už jednotlivě nebo společně, od velkostatkářů nebo jiných soukromých majitelů. V předvečer revoluce vlastnili tito rolníci stejné množství pozemků jako statkáři a obchodníci.

O záležitostech obcí rozhodovala vesnická shromáždění, orgán sestávající pouze z mužů, přesněji z hlav domácností. Jednohlasně schválená rozhodnutí byla pro všechny členy závazná; týkala se rozvrhu zemědělských prací, rozdělování daní i nesrovnalostí mezi jednotlivými domácnostmi. Na těchto shromážděních se také často jednalo o náboženských záležitostech a později, když byl v Rusku zaveden parlament, o politických názorech, které všechny členy obcí zavazovaly k volbě téže strany.

Občina měla mnoho nevýhod. Vzhledem k systému obdělávání pásů půdy proplývali rolníci hodně času přesunem tažných zvířat a vybavení k jednotlivým políčkům. Znovupřidělování půdy je nutilo k tomu, aby do ní investovali co nejméně a získali z ní co nejvíce, což přispívalo k jejímu vyčerpání. V neposlední řadě také podporovala neproduktivní rolnické elementy a zabraňovala vzniku zdravého podnikání. Její rovnostářství nebylo spravedlivé.

Avšak obecina přežila veškeré problémy, protože vyhovovala jak vládě, tak i samotným rolníkům. Jelikož se vládě tento systém zamlouval, vydávala zákony, které vystoupení z obcí prakticky znemožňovaly, čímž bylo zaručeno placení daní a jiných povinných

2. Pásové obdělávání půdy ve středním Rusku kolem roku 1900.

státních poplatků a zabránilo se (alespoň teoreticky) masové nezaměstnanosti. Rolník na občině lpěl ještě úporněji, protože choval posvátnou víru, že Bůh stvořil půdu, stejně jako vzduch a vodu, pro blaho všeho lidstva, a proto mají lidé právo ji obdělávat, nikoliv vlastnit. Občinný systém zaručoval (opět pouze teoreticky) každému rolníkovi nárok na přidělení půdy. Podle názoru rolníka bylo spravedlivé a nevyhnutelné, aby všechna půda v Rusku byla odňata soukromým majitelům a předána občinám. Ruští rolníci z přelomu století pevně věřili, že car každým dnem vyhlásí „znovupřidělení“ velkého celostátního rozsahu a rozdělí občinám půdu, jež se doposud nalézala v osobním vlastnictví. Právě toto očekávání založené

na víře přeživší z minulosti, kdy bylo k dispozici neomezené množství pozemků, z ruského rolníka učinilo potenciálního rekrutu ve službách revolučních intelektuálů.

Na přelomu století se všeobecně soudilo, že Rusko stojí před vážnou a zhoršující se zemědělskou krizí způsobenou především přelidněním venkova. S roční bilancí 15–18 živě narozených dětí na 1 000 obyvatel zažívalo nejvyšší populační růst v Evropě. Rozloha půdy, která v době po zrušení nevolnictví v 60. letech 19. století poskytovala obživu dvěma lidem, musela o čtyřicet let později živit tři osoby. Tento vývoj zapříčinil vznik společensky nemajetné třídy, čemuž měla předejít existence obcí. V minulosti zajišťoval přibývajícím obyvatelstvu panovník nová pole dobýváním dalších území. Nyní však již podobný postup nebyl možný, protože říše dosáhla krajních mezí snadného rozšiřování; rozpínavost mohla pokračovat pouze s rizikem rozpoutání všeobecné války. Rolník byl příliš chudý a uvyklý na svůj způsob života, proto nemohl přejít od extenzivního zemědělství k zemědělství intenzivnímu, které by zvýšilo výnosy a umožnilo mu vyžít i z menšího pozemku. Ačkoliv průmysl rostl rychle, zaměstnal pouze zlomek přibývajících venkovského obyvatelstva; emigrace do zámoří, která uchránila Evropu od podobného osudu, nebyla pro ruské venkovany řešením – částečně proto, že ruský člověk by nechtěl žít v zemi s jinou než pravoslavnou vírou, a také z toho důvodu, že byl zvyklý na život v občině a nedokázal se odhodlat odejít a hledat štěstí v cizině. Populační tlak proto každým rokem narůstal a spolu s ním se zvětšovalo i nebezpečí sociálního výbuchu na venkově.

Ruská průmyslová dělnická třída vzešla z rolnictva. Většina Rusů, označovaných jako dělníci, pracovala na železnici nebo v textilních továrnách na poloviční úvazek, a to pouze v období, kdy nemusela vypomáhat s obděláváním polí a se sklizní. Většina ruských továren se z tohoto důvodu nenalézala ve městech, ale na venkově, kde byl k dispozici dostatek pracovních sil. Pouze u důlního a technologicky vyspělého průmyslu, například v metalurgii a ve strojním průmyslu, jenž se soustřeďoval na Uralu, Ukrajině a v Sankt-Petěrburgu, vznikla třída zručných dělníků pracujících na plný úvazek, kteří na vesnici ekonomicky ani psychologicky nijak nezáviseli.

Ve srovnání se sto miliony rolníků mělo Rusko na přelomu století pouze milion továrních dělníků pracujících na plný úvazek. Carská legislativa zakazovala dělníkům organizovat odbory a i sebemenší snaha o vytvoření vzdělávacích kroužků nebo výpomocných spolků se setkávala s tvrdými tresty.

I když pro dějiny moderního Ruska bylo myšlení ruského rolníka klíčové, nikdo se jím vážně nezabýval. Zdá se, že intelektuálové považovali rolníka za zaostalého tvora, jehož vládcí záměrně udržovali v nevědomosti, a proto nestál za vážnou pozornost. Jenže to, co městští intelektuálové považovali za ignoranci, byl ve skutečnosti jakýsi druh inteligence přizpůsobené podmínkám, v nichž rolník musel žít; v drsném klimatu a pod vládou, která se k němu chovala výhradně jako k objektu určenému ke zneužívání. Byl zcela soběstačný a nespolehal se na nikoho, dokonce ani na ostatní rolníky. O jeho vlastenectví se Lev Tolstoj vyjádřil následovně:

„Nikdy jsem prosté lidi neslyšel nahlas hovořit o jejich vlastenectvém smýšlení, ale naopak jsem často slyšel vážené a úctyhodné muže utrousit poznámky vyjadřující naprostý nezájem, nebo dokonce odpor k jakémukoliv projevu lásky k vlasti.“

Náboženské smýšlení rolníků a jejich vrozená xenofobie umožňovaly, aby se nevraživě dívali na cizí útočníky; nijak je však nepodněcovaly k obětem za celý národ. Když se ruští generálové pokoušeli patriotickými slogany získat rolníky pro boj proti komunistům, setkali se s neúspěchem, neboť komunistická hesla odvolávající se na třídní nenávisť a hamižnost působila daleko účinněji.

Rolníci v západní Evropě 18. století se příliš nelišili od svých protějšků v Rusku na počátku 20. století. Avšak evropské pasivní venkovany proměnily v aktivní občany četné novinky zavedené v 19. století – všeobecné vzdělání, vytvoření celostátního trhu a vznik politických organizací. Nic takového v Rusku v roce 1900 neexistovalo. Následkem toho neměl ruský rolník ani společenské, ani politické smýšlení. Zůstal mimo hru.

Oficiální Rusko

Ruská politická moc vykazovala na přelomu 19. a 20. století stejné protiklady jako celá ruská země – nahoře těžkopádná byrokratická mašinérie s neomezenou mocí, dole obyvatelstvo ponechané více méně samo sobě. Zdá se paradoxní, že průměrný Rus žijící v systému samoděržaví pociťoval státní moc a politická rozhodnutí méně než občan demokratické Anglie, Francie nebo Spojených států. Tato skutečnost se výrazně projevila během 1. světové války, kdy měl carský režim větší problémy s mobilizací obyvatelstva, než tomu bylo v západních demokraciích.

Až do roku 1905 vládl v Rusku systém absolutní monarchie. Veškerá moc se soustředila do rukou vládce a podle trestního zákoníku bylo zločinem znevážit jeho autoritu nebo vyjadřovat touhu po změně vlády. Veškeré podněty, včetně těch pocházejících z oficiálních kruhů, navrhuující, aby se zástupci lidu podíleli na rozhodování, byť jen v poradních funkcích, byly zamítnuty. Politická moc byla považována za vlastnictví dynastie, které bylo carovi svěřeno do opatrování, a jeho povinností bylo předat ji nezměněnou svému dědici.

Absolutismus představoval samozřejmě běžnou formu politického zřízení i v ostatních státech kontinentální Evropy, avšak v 19. století zde uvolnil cestu myšlence svrchovanosti lidu, kdežto v Rusku přežil 19. století a vyústil do vyhraněnější formy. Dokonce i v době vrcholícího absolutismu respektovali západní vládci právo svých poddaných na osobní majetek a provinění proti vlastnickým právům se považovalo za známku útlaku. Španělský advokát z 15. století vyjádřil fundamentální zásadu západního politického systému takto: „*Králi je svěřena pouze péče o království, nikoliv neomezená nadvláda, protože majetek a práva státu patří všem a nemohou být soukromým vlastnictvím.*“² Majetek tímto způsobem zaručoval účinné ohraničení jinak neomezené královské moci. V Rusku naopak podle vzoru moskevského knížectví car své říši vládl a současně ji vlastnil, stejně jako tomu bylo v tzv. „orientálních despociích“. Činil si nároky na pozemky a přírodní zdroje, monopolizoval velkoobchod i zahraniční obchod, a jako by mu to ještě nestačilo, vyžadoval od svých poddaných celoživotní službu. Výše postavení mu sloužili

přímo, buď v armádě nebo v úředním aparátu, zatímco obyčejní lidé obdělávali buď carovy pozemky nebo pole šlechty. Tento druh „patrimoniálního“ režimu představoval extrémní typ autokracie.

Ruský starý režim se počal hroutit v polovině 18. století. V roce 1762 propustil panovník příslušníky šlechty z povinné státní služby a nedlouho poté jim udělil právo vlastnit pozemky, které do té doby vlastnili podmíněčně. Během 19. století se prosadilo právo na osobní vlastnictví a postupně získalo u úřadů větší vážnost než osobní práva příslušných majitelů. Zrušení nevolnictví v roce 1861 potom zničilo zbývající pozůstatky patrimoniální společenské struktury, avšak v určitém ohledu tento systém přežil v oblasti politické moci. Car nadále považoval panování za svou soukromou sféru a státní úřady i ozbrojené síly byly vázány věrností jeho osobě; státní zaměstnanci a vojenští důstojníci nepřísahali věrnost státu či národu, nýbrž carovi. Vládní úředníci byli i nadále považováni za carovy soukromé služebníky.

Autokratické zřízení si vyžadovalo autokrata nejenom jménem, ale i osobností, někoho, kdo by rád požíval výsad moci a věděl by, jak s nimi zacházet. Náhoda tomu chtěla, že v roce 1900 vládl Rusku člověk, který s výjimkou smyslu pro povinnost postrádal veškeré vlastnosti, jimiž by úspěšný autokrat měl disponovat. Mikuláš II. příliš nevyňikal inteligencí a měl slabou vůli, přičemž se tyto nedostatky snažil kompenzovat občasnými výbuchy tvrdohlavosti. Nemiloval moc a výsady s ní spojené mu nečinily žádné potěšení. Jednou se svěřil jednomu ze svých ministrů, že na samoděržaví netrvá proto, že by mu to osobně působilo nějakou radost, nýbrž z toho důvodu, že jeho země takovou vládu potřebuje. Kromě jeho ženy a dětí mu záleželo pouze na Rusku a na armádě. Ze všeho nejraději se věnoval pohybu na čerstvém vzduchu a všechno ostatní ho ponechávalo chladným. Svědkové se shodují v tom, že nikdy nevypadal tak šťastný jako po své abdikaci.

Jeho manželka Alexandra Fjodorovna byla z jiného těsta. Coby rozená Němka a vnučka královny Viktorie si rychle přisvojila patrimoniální tradice své adoptivní vlasti. Byla si vědoma slabostí svého muže a neustále ho podněcovala, aby se choval jako pravý samovládce a stal se z něho druhý Petr Veliký. Říkala mu: „*Ty a Rusko jste*